

УДК 349.22

БОРТНИК С.М.

ГЕНЕЗА РОЗВИТКУ ПРАВА НА ПРАЦЮ У ДОРЕВОЛЮЦІЙНІЙ РОСІЇ

У статті на основі аналізу наукових поглядів учених розглянуто як розвивався інститут права на працю у дореволюційній Росії, до складу якої входила більша частина сучасних українських земель. Встановлено, що у дореволюційний період на території українських земель існували тільки зародки права на працю, оскільки реалізація особою своєї здатності до праці у той період ґрунтувалася, переважно, на примусі, навіть випадку, коли людина працювала за наймом, її трудові права зазнавали численних обмежень і утисків, які ставили наймита у практично повну залежність від пана.

Ключові слова: право, праця, працівник, буржуазна революція, кріпацтво, феодалний устрій, Дореволюційна Росія.

В статье на основе анализа научных взглядов ученых рассмотрено как развивался институт права на труд в дореволюционной России, в состав которой входила большая часть современных украинских земель. Установлено, что в дореволюционный период на территории украинских земель существовали только «зародыши» права на труд, поскольку реализация лицом своей способности к труду в тот период основывалась преимущественно на принуждении. Даже в случае, когда человек работал по найму, его трудовые права существенно ограничивались и притеснялись, что ставило его в практически полную зависимость от господина.

Ключевые слова: право, работа, работник, буржуазная революция, крепостничество, феодальный строй, Дореволюционная Россия.

In the article, on the basis of the analysis of scientific views of scientists, considered as developed the Institute for the Right to Labor in Pre-Revolutionary Russia, which included most of the modern Ukrainian lands. It was established that in the pre-revolutionary period in the territory of Ukrainian lands there were only germs of the right to work, since the person's realization of his ability to work in that period was based mainly on coercion, even if the person was employed, his labor rights were subject to numerous limitations and harassment, which put the hired in practically complete dependence on the master.

Key words: law, labor, worker, bourgeois revolution, serfdom, feudal system, pre-revolutionary Russia.

Вступ. Праця є одним із тих ключових факторів, що сприяли становленню і розвитку людини та суспільства. Ф. Енгельс у своїй праці «Роль праці в процесі перетворення мавпи на людину» вказував, що праця – перша основна умова всього людського життя, до того ж такою мірою, що ми у певному розумінні повинні сказати: праця створила саму людину. Під впливом праці почала швидко розвиватися центральна нервова система, особливо півкулі головного мозку і їх кора, що складається з безлічі нервових клітин, які приймають сигнали зовнішнього і внутрішнього середовища, і завдяки цьому здатна відбивати дійсність у всіх її тонких зв'язках і відносинах з людиною [1, с. 28]. О.П. Сидоренко, С.С. Корлюк, М.С. Філянін з цього приводу пишуть, що історія становлення людини та формування її свідомості нараховує сотні тисяч років. Вона

© БОРТНИК С.М. – кандидат юридичних наук, декан факультету № 2 (Харківський національний університет внутрішніх справ)

розпочалася з виготовлення і використання первісною людиною найпростіших знарядь праці та постійно розвивалася у процесі ускладнення праці та спілкування людей. Людина взаємодіяла з предметами природи, пізнавала їх властивості, порівнювала, виокремлювала загальне, суттєве, необхідне. Це сприяло розвитку мозку як органу свідомості. Тобто саме праця стала ключем до становлення і розвитку людини, її свідомості [2].

Окремі сторичні етапи розвитку права на працю в Україні у своїх наукових працях розглядали: В.А. Полінський, В.М. Іванов, Л.Ю. Величко, С.В. Венедіктов, С.В. Вишновецька, В.М. Іванов, П.Д. Пилипенко, В.Я. Бурак, З.Я. Козак, Л.М. Бостан, С.К. Бостан, О.П. Сидоренко, С.С. Корлюк, М.С. Філянін та багато інших. Однак, єдиного комплексного дослідження того, як розвивався інститут права на працю у дореволюційній Росії, так проведено і не було.

Постановка завдання. Саме тому метою дослідження є розгляд того, як розвивався інститут права на працю у дореволюційній Росії, до складу якої входила більша частина сучасних українських земель.

Результати дослідження. У часи, коли пануючою формою організації праці стала наймана праця, коли робітничий клас організовано став вимагати від держави регулювання трудових відносин, остання змушена була піти на поступки і розпочати регулювання окремих питань трудових відносин. Усвідомивши себе як революційну силу і вступивши в організовану боротьбу за свої права, робітничий клас прагнув зайняти певні позиції в економіці. Це, у свою чергу, забезпечувало радикальну перебудову всіх суспільних відносин [3, с. 12]. Визначальною історичною подією у цьому контексті стала буржуазна революція у Франції. За радикальністю свого змісту і тими перетвореннями, котрі вона здійснила всередині країни, за своїм впливом на державно-правовий розвиток інших країн вона з повним правом має назву «Велика» і має світове значення. Вона дала могутній поштовх соціальному прогресу в усьому світі. Революція стала наслідком глибоких внутрішніх суперечностей між новим способом виробництва, ринковими відносинами буржуазного суспільства і системою феодалізму, абсолютистськими формами державного правління. Як і багато століть тому, лише феодали мали монопольне право на землеволодіння. Прощарки буржуазії, підприємців зазнавали утисків внаслідок станово-корпоративних обмежень, свавілля і корупції у судово-адміністративній галузі. Французька революція розвивалася за умов, коли конфронтація буржуазії з феодальною монархією, дворянством і католицькою церквою була значно гострішою, ніж півтора століття тому в Англії. Усвідомлюючи свою економічну могутність, французька буржуазія хворобливо сприймала політичну безправність і станове приниження. Економічна сила, готовність до політичних дій поєднувалися у буржуазії з її ідеологічною платформою, якою стали ідеї просвітників XVIII ст. (Руссо, Монтеск'є, Вольтера та ін.). За образним висловом Карла Маркса, революція у Франції зародилася «під черепом філософа». Мається на увазі, що задовго до початку революції склалася прогресивна ідеологія, що виражала основні антифеодальні вимоги і прагнення революційних верств [4].

У ході цих революційних подій була вперше проголошена свобода праці, чим було забезпечено свободу попиту і продажу робочої сили. Так, 25 лютого 1848 року був прийнятий Декрет про право на працю, в якому зазначалося, що Уряд Французької республіки зобов'язується гарантувати робітникові його існування працею, він зобов'язується забезпечити роботу для всіх громадян [5]. Однак, звільнивши працівника від кріпосницької залежності, держава одночасно звільнила його і від засобів виробництва, внаслідок чого створилася вільна робоча сила. Крім того, виникло правове становище, при якому працівник змушений був, але «вільно» і «за своїм розсудом», продавати власнику засобів виробництва єдиний належний йому товар – робочу силу. З моменту проголошення свободи праці трудові відносини склалися без порушення інтересів буржуазії, оскільки, залишившись без засобів виробництва, працівник змушений був погоджуватись на запропоновані йому умови. При цьому формально «права і обов'язки» визначались угодою сторін, тому державу трудові відносини не цікавили [3, с. 13; 7, с. 12]. При цьому відносини використання найманої праці регулювалися нормами цивільного права, оскільки відповідно до статті 1779 Кодексу Наполеона договір про наймання послуг являв собою різновид цивільно-правової угоди, предметом котрої виступав особливий товар – робоча сила [7, с. 509]. Зрозуміло, що такий стан справ не влаштовував робітничий клас, який почав тиснути на державу, зокрема влаштовуючи страйки, і вимагати посилення державних гарантій прав працюючих. Зокрема, однією із вимог нових демонстрацій було створення міністерства праці [5, с. 121]. Йдучи на поступки демонстрантам, Тимчасовий уряд заснував Урядову комісію по праці, яку повинні були очолити Луї Блан і Альбер. Комісії було виділене окреме приміщення, таким чином Луї Блан і Альбер були відокремлені від уряду [5, с. 121]. Також слід зазначити, що після розгрому червне-

вого повстання Установчі збори відновлюють обговорення нової конституції, яка була прийнята 4 листопада 1848 року. Вона була документом, який відбивав суперечності свого часу. Основний Закон містив численні «соціальні» декларації. Франція проголошувалася Республікою, принципами якої були свобода, рівність, братерство, а основами – сім'я, праця, власність, громадський порядок. Конституція гарантувала громадянам «свободу праці і промисловості», встановлювала «рівність у відносинах хазяїна і робітника», обіцяла організувати громадські роботи для безробітних (ст. 13) [5, с. 121].

Не менш важливе значення для забезпечення становлення і розвитку права на працю відіграло фабричне законодавство Англії, яке надалі склало основу її трудового права. Поява на історичній арені даного законодавства була викликана передусім соціальними чинниками – вимогами найманих працівників захистити свої трудові права, знизити рівень експлуатації їх праці [8, с. 11; 9, с. 27]. Адже примусове державне регулювання умов праці залишалось характерним для Англії протягом всього XVIII ст. Саме такою була суть численних законів парламенту про бродяжництво, актів про встановлення максимальної заробітної плати і т. п. З промисловою революцією і зміцненням економічних позицій підприємців державна регламентація трудових відносин не тільки втратила сенс для промисловців, але й стала для них обтяжливою. Тому в Англії на початку XIX ст. були скасовані старі закони про регулювання заробітної плати. Використовуючи «свободу договору», господарі диктували робітникам свої умови праці, які часто були нестерпними [10]. З'явилися чисельні заборони, обмеження, які встановлювались у зв'язку з появою та зростанням робочих об'єднань. Але поступове зростання організованості й активності робітничого класу протягом усього XIX ст. дозволило йому постійно впливати на позицію англійської держави у питаннях регулювання праці. Фабричне законодавство торкнулося насамперед жіночої та дитячої праці. Закони 1802, 1803 рр. регламентували робочий час дітей, умови його контролю, а у 1842 р. було заборонено підземну працю для жінок і дітей віком до 10 років [7, с. 510]. У 1834 р. англійський парламент скасував старі закони про бідність [10]. У другій половині XIX ст. з'явилися перші закони, які передбачали відшкодування збитків робітникам у разі виробничих травм. Важливою віхою у розвитку трудового законодавства став закон 1911 р., котрий поряд з соціальним страхуванням на випадок хвороби, інвалідності, пологів передбачив страхування по безробіттю [7, с. 510].

Окрім Франції та Англії, важливі зміни щодо забезпечення права громадян на працю у XIX столітті відбулися і у таких зарубіжних країнах, як Австрія, Німеччина, Норвегія, Швейцарія, Нова Зеландія, Австралія, США. У цілому, формування капіталістичного ладу і його зміцнення в усіх країнах проходило майже однаково [3, с. 13]. Однак, більш-менш послідовна лінія законодавчого врегулювання становлення і розвитку права на працю у даний період прослідковується тільки у Франції та Англії першої половини XIX ст. [11, с. 269].

З викладеного видно, що становлення ідеї права на працю відбувалося у контексті боротьби робітничого класу за свої соціальні та економічні права [12, с. 10]. Прагнучи захистити себе від тиску і свавілля з боку буржуазії, громадяни вимагали від держави посилення гарантій їх правового статусу як найманих працівників. Це, у свою чергу, поступово призвело до якісних змін у системі наявних суспільних відносин, а також сприяло оформленню трудового права як окремої, самостійної правової галузі.

Зазначені революційні події і становлення капіталізму у країнах Західної Європи не могли не позначитися на суспільно-державному житті Російської імперії. Слід зазначити, що до середини XIX ст. на території українських земель право на працю не віднайшло якогось суттєвого розвитку, оскільки за своїм характером праця була переважно примусовою. Наймана праця у даний період також існувала, однак сферою її застосування було, як правило, кустарне виробництво [13, с. 10]. Робітні люди, які з'явилися у містах України на початку XIX ст. як нова соціальна група, перебували поза міськими станами. Основним джерелом їхнього існування була праця за найманням, а соціальними ознаками – відсутність власного будинку і постійного місця проживання [14, с. 328]. Регламентувалися відносини між паном та найманим робітником в основному нормами звичаєвого права. А.Г. Бірюкова звертає увагу на те, що важливими надбаннями тогочасного аграрного суспільства, в якому основним засобом (способом, методом) регулювання суспільних відносин виступали норми релігії, трудові обряди, які були спрямовані на врегулювання питань робочого часу та часу відпочинку працівників. Виробничі календарні цикли утворювались із послідовних дат праці у полі і вдома та супроводжувались релігійними святами й обрядами, звичаями, повір'ями та прикметами [15, с. 113]. С.В. Венедіктов та С.В. Вишновецька пишуть, що вітчизняне дореволюційне цивільне законодавство було побудоване на римській кла-

сифікації договорів, і договір *locatio conductio operarum* було закріплено у цивільному уложенні як договір про особисте наймання, згідно з яким одна особа набуває за винагороду право тимчасового користування послугами іншої особи [16, с. 58; 17, с. 16]. С.В. Вишневецька підкреслює, що переважне регулювання відносин у трудовому процесі методами цивільного права дозволяло роботодавцям експлуатувати працівників у такій мірі, яка мало чим відрізнялась від феодальних умов праці холопа [16, с. 58].

Одним із перших нормативно-правових актів, що на державному рівні у той період регулював відносини найманої праці, було Положення про відносини між господарями фабричних закладів і робочими людьми, які вступають до них за найманням (1835 р.). У ньому встановлювалося, що всі особи, які мають паспорт, можуть найматися на фабрику на строк, що не перевищує строк паспорта. Причому до закінчення тривалості договору робітник не мав права ні звільнитися за власним бажанням, ні бути звільненим на вимогу уповноваженого органу, який видав паспорт, або наймача. Останній же мав право звільнити робітника до закінчення строку договору тільки з причини невиконання ним обов'язків або поганої поведінки за умови попередження про це за 2 тижні [18, с. 208]. Також, відповідно до положень даного документу, роботодавець повинен був встановлювати правила внутрішнього трудового розпорядку, зміст яких він визначав самостійно.

У пореформений період, тобто після скасування кріпацтва у 1861 році, відбувався процес кількісного зростання робітничого класу, до якого вливалися зубожілі селяни. Почали формуватися й постійні кадри робітників, насамперед серед металістів, шахтарів. Найбільш інтенсивно процес утворення робітничого стану відбувався у великих промислових районах на Донеччині, Криворіжжі. Через відсутність фабричного законодавства робітники до кінця XIX ст. перебували фактично у безправному становищі. Вони вважались податним станом, мусили нести військову повинність. Умови їхнього життя й праці були дуже важкими. Робочий день законодавчо не був врегульованим і тривав по 12–13 годин, заробітна плата не задовольняла життєвих потреб. Лише на початку 80-х років під впливом страйків робітників царський уряд став на шлях видання законодавчих актів, що регулювали трудові відносини [14, с. 328-329].

Так, у 1882 році було прийнято закон, який закріплював «Правила роботи малолітніх на заводах, фабриках і мануфактурах», в якому встановлювалося, що до фабричних робіт діти допускаються не раніше 12 років (ст. 108), малолітні 12-15 років не повинні працювати більше ніж 8 годин на добу і 4 години підряд (пізніше допущена робота до 9 годин на добу і 4 1/2 години підряд). Наступний «фабричний закон» від 3-го червня 1885 р. присвячувався нічній роботі підлітків до 17-ти років і жінок. Його поява викликала незадоволення не тільки серед хазяїв фабрик, але і багатьох робітників, оскільки поширилася думка, що заборона нічної роботи жінок і підлітків спричинить взагалі припинення нічних робіт і звільнення нічної зміни робочих [19, ст. 78; 20, с. 110].

У Законі про тривалість і розподіл робочого часу на підприємствах фабрично-заводської промисловості від 2 червня 1897 р. йшлося про те, що робочим часом або кількістю робочих годин на добу для кожного робітника вважається той час, протягом якого згідно з договором наймання робітник зобов'язаний перебувати у промисловому закладі й у розпорядженні завідуючого цим закладом для виконання роботи [21, с. 40–41; 22]. Однак, підкреслює А. Бірюкова, попри те, що закон встановлював добову норму часу, яку повинен відпрацювати робітник, він (закон) не передбачав жодних засобів чи методів контролю за використанням понадурочної роботи, чим і користувалися власники фабрик і заводів. Більше того, закон не містив і юридичної гарантії захисту прав робітників у вигляді відповідальності роботодавця. Утім, у 1903 р. були внесені виправлення, згідно з якими порушення правил продовження й розподілу робочого часу може бути підставою для залучення винних до відповідальності не в адміністративному, а у судовому порядку [21; 23].

Більш ретельна увага держави до питання врегулювання відносин найманої праці призвела до того, що на кінець XIX – початок XX ст. вітчизняне законодавство про особисте наймання розпадається на загальне і спеціальне. Перше повністю відповідало вимогам римської класифікації і принципам цивільного права, а друге, яке переважно регламентувало працю робітників на великих виробництвах, почало базуватись на нових принципах [16, с. 58]. У цілому ж, попри певні кроки держави на користь робочого класу, про належне забезпечення права громадян на працю у ті часи не йшлося. З цього приводу варто зазначити точку зору В.М. Догадова, який у «Нарисах трудового права» зазначає, що поява законів про працю у капіталістичних країнах пояснюється, як ми бачимо, прагненням буржуазії вчасно зробленими вчинками заспокоїти робочий клас, призупинити бурхливе зростання робочого руху, що загрожує самому існуванню капіталістичного устрою. Таким чином, буржуазія створює трудове право у своїх класових інтересах із метою

самозахисту у боротьбі з пролетаріатом. У цьому сенсі трудове право – таке ж класове буржуазне право, як і інші галузі права (кримінальне, цивільне, торговельне і т. д.). Буржуазне трудове право відрізняється своїм компромісним, половинчастим характером. Буржуазна законодавча влада під час видання законів про охорону праці обмежується поступками, мінімально необхідними за такого співвідношення сил у класовій боротьбі. Але і ці мінімальні поступки буржуазія намагається за можливості знешкодити шляхом штучного редагування законодавчих норм. Нерідко під зовнішнім виглядом поступків робочому класу вводяться положення, які на ділі призводять до ще більшої експлуатації робочого класу» [24, с. 10-11; 25, с. 61-62].

Висновок. Отже, у дореволюційний період на території українських земель існували тільки зародки права на працю, оскільки реалізація особою своєї здатності до праці у той період ґрунтувалася переважно на примусі, навіть у випадку, коли людина працювала за найманням, її трудові права зазнавали численних обмежень і утисків, які ставили наймита у практично повну залежність від пана. Така ситуація пояснюється насамперед тим, що на даному історичному етапі ще не сформувалося відповідне законодавче підґрунтя, яке б закріплювало гарантії прав і свобод найманих працівників. Однак, саме у дореволюційній Україні відбувалися процеси об'єктивного суспільного розвитку, які лягли в основу утворення трудової галузі прав, однак про появу трудового законодавства у той час говорити було ще зарано.

Список використаних джерел:

1. Чуфаровский Ю.В. Юридическая психология. Учебное пособие. М.: Право и Закон, 1997. 320 с.
2. Філософія: підручник / О.П. Сидоренко, С.С. Корлюк, М.С. Філянін та ін.; за ред. О.П. Сидоренка. 2-ге вид., переробл. і допов. К.: Знання, 2010. 414 с. URL: http://pidruchniki.com/12920522/filosofiya/rol_pratsi_movi_suspilnogo_harakteru_zhittya_formuvanni_rozvitku_svidomosti.
3. Прокопенко В.І. Трудове право України: підручник. Х.: Консум, 1998. 480 с.
4. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. / Г.І. Трофанчук. 2-ге вид., перероб. і допов. К.: Юрінком Інтер, 2013. 448 с. URL: http://pidruchniki.com/1405100356585/pravo/burzhuazna_derzhava_frantsiyi.
5. Мудрак І.Д. Історія держави і права зарубіжних країн: курс лекцій. Ірпінь: Державна податкова адміністрація України, Академія державної податкової служби України, 2001. Ч. 1. Ірпінь: [б.в.], 2001. 232 с. URL: http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/books/_book-671.htm
6. Пурей М.М. Право на працю в Україні в умовах ринкової економіки: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Х., 2002. С. 173.
7. Бостан Л.М., Бостан С.К. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник. 2-е вид. перероб. й доп. К.: Центр учбової літератури, 2008. 730 с.
8. Дмитренко Ю.П. Трудове право України: підручник. К.: Юрінком Інтер, 2009. 624 с.
9. Трудове право України: Академічний курс: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / П.Д. Пилипенко, В.Я. Бурак, З.Я. Козак та ін.; За ред. П.Д. Пилипенка. К.: Ін Юре, 2004. С. 536.
10. Жидков О.А., Крашенинникова Н.А. История государства и права зарубежных стран. Часть 2. Учебник для вузов. М.: НОРМА-ИНФРА М, 1999. 712 с. URL: <http://bibliograph.com.ua/teoria-gosudarstva-i-prava-5/156.htm>.
11. Омельченко О.А. Всеобщая история государства и права: учебник: в 2 т. Издание третье, исправленное. Т. 2. М.: ТОН – Остожье, 2000. 496 с.
12. Венедиктов В.С. Трудовое право Украины: учебное пособие. Х.: Консум, 2006. 304 с.
13. Кожушко С.І. Становлення, сучасний стан та перспективи розвитку законодавства про дисципліну праці в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Х., 2006. С. 182.
14. Іванов В.М. Історія держави і права України: підручник. К.: КУП НАНУ, 2013. 892 с.
15. Трудове законодавство України у контексті становлення та розвитку / А. Г. Бірюкова. Наше право. 2013. № 10. С. 113-118.
16. Вишневецька С.В. Історичні аспекти формування і розвитку галузі трудового права. Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. 2009. № 1. С. 57–61.
17. Венедиктов С.В. Правове регулювання трудових відносин: вітчизняний і зарубіжний досвід. К.: Алерта, 2012. 368 с.
18. Становлення правового регулювання розірвання договору найму з ініціативи роботодавця / Л. Ю. Величко. Публічне право. 2013. № 1. С. 207-212. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pp_2013_1_29.

19. Войтинский И.С. Новейшие течения в гражданском законодательстве о найме труда // В сб.: Вопросы обществоведения. Т. 1. СПб., 1908. 110 с.
20. Становлення та розвиток трудового права України / В.А. Полінський, В.М. Иванов. Збірник статей конференції, м. Івано-Франківськ, 20-21 березня 2015. С. 109-112.
21. Окремі питання становлення та розвитку трудового законодавства в Україні / А. Бірюкова. Підприємництво, господарство і право. 2016. № 2. С. 66-70. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pgip_2016_2_13.
22. Трудовое право: учебник / под ред. О. Смирнова, И. Смигиревой. М.: ТК Велби; Проспект, 2007. 600 с.
23. Саєнко Ю. Становлення і подальший розвиток правового регулювання робочого часу в Україні. Актуальні проблеми політики. URL: <http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/25676/%D1>.
24. Догадов В.М. Очерки трудового права: учеб. пособ. Л.: Прибой, 1927. 163 с.
25. Кисельова О.І., Семенова А.В. Історичні передумови формування сучасного трудового законодавства та його відповідність сучасного рівню розвитку трудових відносин в Україні. Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Том 27 (66). № 4. С. 60-67.